

**КОГНІТИВНІ ТА ЕМОЦІЙНІ СКЛАДНИКИ
ПРОЦЕСУ РЕГУЛЯЦІЇ РОЛЬОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ**

**Чорна Л.Г. Когнітивні та емоційні складники процесу регуляції
рольової взаємодії.**

Структура рольової взаємодії, яку запропоновано в соціальній психології П. Горностаєм, доповнено й уточнено з урахуванням її функціонування в просторі малої групи. Оскільки рольова взаємодія є складним та ієрархічним явищем, то варто розглядати її підструктури (рольові Я-концепцію, очікування та поведінку), використовуючи узагальненіші терміни, що полегшує сприйняття та розуміння її механізмів: когнітивні та емоційні складники (рольовий Я-образ і рольові переживання), відображаючи та оцінюючи взаємодію, впливають на її регулятивні підструктури (домагання та індивідуальні очікування). Процес узгодження індивідуальних і групових очікувань відображає те, наскільки член групи здатен витримувати тиск групи щодо виконання ним рольових обов'язків перед нею, виявляти власну суб'єктність у виборі групової ролі. Регуляцію процесів рольової взаємодії відбувається як на рівні її внутрішньої структури (особливості поєднання компонентів Я-концепції і групових очікувань), так і на рівні її зв'язків зі структурою особистості (спрямованості та рівня особистісних домагань). До феноменів, які цілісно описують функціонування когнітивних та емоційних складників рольової взаємодії в її регуляції, варто зарахувати поняття рольового

перфекціонізму (прагнення члена групи бути відданим її членом і виконувати ту роль, яку йому відводить група) та рольової самооцінки (співвідношення власних рольових домагань з їх реалізацією, що пов'язано з відповідальністю за виконання ролі в групі, готовністю переключитися на виконання ролі, якої потребує ситуація, спроможності виконувати декілька ролей). Особливості рольової взаємодії обумовлені як свідомими, так і несвідомими чинниками (дією групових та індивідуальних захисних механізмів, колективної ідентичності та загалом низької обізнаності члена групи про групові процеси).

Ключові слова: рольова взаємодія, рольова поведінка, мала група, когнітивні та емоційні складники процесу психічної регуляції.

Черная Л. Г. Когнитивные и эмоциональные составляющие процесса регуляции ролевого взаимодействия.

Структура ролевого взаимодействия, предложенная в социальной психологии П. Горностаем, дополнено и детализировано с учетом ее функционирования в пространстве малой группы. Поскольку ролевое взаимодействие является сложным и иерархическим явлением, то следует рассматривать ее подструктуры, используя более обобщенные термины, что облегчает восприятие и понимание ее механизмов: когнитивные и эмоциональные составляющие (ролевой Я-образ и ролевые переживания), отражая и оценивая взаимодействие, влияют на ее регулятивные подструктуры (притязания и индивидуальные ожидания). Процесс согласования индивидуальных и групповых ожиданий отражает то, насколько член группы способен выдерживать давление группы в выполнении им ролевых обязанностей перед ней, проявлять собственную субъектность в выборе групповой роли. Регуляцию процессов

ролевого взаимодействия происходит как на уровне ее внутренней структуры (особенности сочетание компонентов Я-концепции и групповых ожиданий), так и на уровне ее связей со структурой личности (направленности и уровня личностных притязаний). К феноменам, которые целостно описывают функционирования когнитивных и эмоциональных составляющих ролевого взаимодействия в ее регуляции, следует отнести понятие ролевого перфекционизма (стремление члена группы быть преданным ее членом и выполнять ту роль, которую ему отводит группа) и ролевой самооценки (соотношение собственных ролевых притязаний с их реализацией, что связано с ответственностью за исполнение роли в группе, готовностью переключиться на выполнение роли, которой требует ситуация, способности выполнять несколько ролей). Особенности ролевого взаимодействия обусловлены как сознательными, так и бессознательными факторами (действием групповых и индивидуальных защитных механизмов, коллективной идентичности и в целом низкой осведомленности члена группы о групповых процессах).

Ключевые слова: ролевое взаимодействие, ролевое поведение, малая группа, когнитивные и эмоциональные составляющие процесса психической регуляции.

Chorna L.H. Cognitive and emotional components of the process of role interaction's regulation.

The structure of role interaction which has been proposed in social psychology by P. Hornostay is supplemented and refined in view of its functioning in the space of a small group. Since role interaction is a complex and hierarchical phenomenon, it is worth considering its substructures (role self-concept, expectations, and behavior) using more

generalized terms that facilitate the perception and understanding of its mechanisms: cognitive and emotional components (role self-image and role experiences), reflecting and evaluating the interaction, affect on its regulative substructures (requirement and individual expectations). The process of matching individual and group expectations reflects the extent to which a member of the group is able to withstand the pressure of the group to fulfill its role responsibilities in front of it, to show its own subjectivity in choosing a group role. The regulation of processes of the role interaction takes place both at the level of its internal structure (the features of the combination of the components of the self-concept and group expectations), and at the level of its connections with the structure of the individual (orientation and level of personal claims). The notion of role perfectionism (the desire of a member of the group to be committed to its member and to fulfill the role assigned to it by the group) and role self-esteem (the ratio of their own role claims with their implementations that connected with the responsibility for realizing the role in group, the willingness to change realizing the role that the situation requires, the ability to perform several roles) belong to the phenomena that holistically describe the functioning of the cognitive and emotional components of the role interaction in its regulation. The features of role interaction are caused both by conscious and unconscious factors (by the action of group and individual protective mechanisms, collective identity and generally low awareness of group member about group processes).

Key words: role interaction, role behavior, small group, cognitive and emotional components of the process of mental regulation.

Постановка проблеми. Рольова взаємодія в малій групі при всій її, здавалося, соціалізованості як виконання певних обов'язків одним членом групи стосовно інших має складну структуру, а емоційні

переживання, які супроводжують процес взаємодії, свідчать про ролі аж ніяк не як про театральні маски, які одягають суб'єкти взаємодії. Зв'язок рольової взаємодії зі структурою особистості, психологічне, духовне та фізичне здоров'я людини в контексті взаємодії, особливості формування особистості в тих чи інших умовах рольової взаємодії – **актуальні питання**, які окреслюють проблематику соціально-психологічних досліджень групової взаємодії. Усвідомлення учасниками взаємодії причин того, чого так відбувається, що взаємодія в групі є ефективною або неефективною, емоційно комфортною або некомфортною, – стане одним із практичних наслідків дослідження зазначеної нами проблеми. Відбиття змісту ролей особистості через прізвиська, які їй присвоює група, можуть не лише точно відображати сутність особистості, але й визначати подальші життєві сценарії розвитку. «Я з дитинства був невдахою, рюмсою» або ж «народився щасливчиком, зі срібною ложкою в роті» – метафоричні пояснення власних життєвих досягнень або їх відсутності, які базуються на рольових визначеннях. Пояснення структури рольової взаємодії за допомогою аналізу її компонентів як когнітивних або емоційних, що регулюють процес взаємодії, сприятиме глибшому розумінню закономірностей її побудови та впливу на формування особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. До структури рольової взаємодії, за П. Горностаєм, відносять рольову Я-концепцію, групові рольові очікування та рольову поведінку [1]. Рольова Я-концепція містить рольові переживання та домагання особистості. У цій структурі Я-концепції до емоційно-регуляційних складників треба додати когнітивні: рольовий Я-образ, а з урахуванням групового контексту взаємодії – рольовий Ми-образ.

Різні структурні особливості взаємодії, як то чіткі або нечіткі (розмиті) уявлення про власне рольове Я, визначена або невизначена,

«запозичена» або зріла, сформована рольова Я-концепція, рефлексія власних рольових очікувань і їхня узгодженість з груповими, з очікуваннями тих, хто є партнером із взаємодії, впливають на формування ідентичності особистості (Л. Кривобородько). У гіпотетично виокремлених моделях взаємодії увагу зосереджено насамперед на її когнітивних складниках, а от емоційні схематично наявні, але специфіка їх впливу не показана [2].

З урахуванням дії несвідомого, існування захисних механізмів у психіці людини логічно додати до характеристик Я-образу наявність у ньому реальних або уявних ролей.

Рольова взаємодія вказує на взаємну обумовленість ролей і пов'язаної із ними рольової поведінки її учасників. Крім того, рольова взаємодія в малій групі значною мірою підвищує рівень цієї взаємної обумовленості, бо зростають як кількісні, так і якісні показники обумовленості дій одного учасника від інших, до того ще й приєднується вплив групових ефектів на цей процес. Отже, спроба дефініції когнітивних та емоційних компонентів у структурі рольової взаємодії набуває наукового сенсу, а з урахуванням їх впливу на регуляцію взаємодії – ще й практичного значення.

Мета статті полягає у визначенні структури рольової взаємодії як поєднання когнітивних або емоційних складників, які визначають її регулятивні процеси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уявлення члена групи про власний статус у ній можуть не збігатися з реальним, а ролі, які він сам собі відводить у групі, можуть не збігатися з тими, у яких його бачать інші члени групи. Як показують наші дослідження, кореляція соціометричного та аутосоціометричного статусів у старшокласників не досягає статистичної значущості [6]. Отже, існують члени групи, які правильно або хибно відображають власний статус,

серед іншого й рольовий. Отже, цей когнітивний складник впливає на побудову взаємодії з іншими та її регуляцію. Специфіка рольового Я-образу впливає на конструювання рольових домагань, формування ставлень до інших у процесах інтеракції.

Індивідуальні рольові уявлення члена групи стосуються як власної персони, так і інших членів групи: окремих, певних мікрогруп і групи в цілому. За структурою, характеристиками (позитивними і негативними), мірою диференційованості рольові уявлення про групу в цілому можуть суттєво різнитися від рольових уявлень про самого себе [5]. Крім того, член групи усвідомлює, що інший член групи, представники певних мікрогруп і група в цілому приписують йому певні ролі. Він також певним чином прогнозує, що інші члени групи та група в цілому проектує певні ролі на інших у групі персонально або ж на певну мікрогрупу. На наш погляд, хоча цю підструктуру рольової взаємодії можна зарахувати й до рольових очікувань (індивідуальних або групових), але вона має власну специфіку. Якщо в рольових очікувань члена групи містяться передбачення того, як саме, старанно чи не дуже старанно, він має виконувати власну роль і яку саме роль йому інші відводять у групі, то в рольових уявленнях – які йому ролі приписують інші. І цей останній перелік ролей може бути ширшим, фантазійним, ніж той, що локалізується в рольових очікуваннях, містити нереальні, уявні ролі.

Щоб група функціонувала продуктивно, необхідна наявність у ній певної кількості різних ролей: не можуть усі члени групи обрати роль виконавця, хтось таки має ухвалювати рішення, брати відповідальність за спільну діяльність та бути керівником.

Отже, рольові «Я-образ» (сам про себе), «Я про інших», «Я-образ в уявленнях інших» і «Ми-образ» не лише містять різну кількість ролей, структура яких вирізняється різною ієрархічністю та функціями,

а ще й взаємодіють у рольовому полі групи. Наші повсякденні, поверхові уявлення про взаємодію Я та Ми в групі позбавлені певних когнітивних конструктів: «Я в просторі Ми», «Вони в просторі Я». Принаймні ці компоненти взаємодії зазвичай погано усвідомлюються.

Виконання ролей членами групи відбувається в процесі взаємодії, а вона неможлива без взаємних очікувань до їх виконання. Також існують очікування до власного виконання ролі (своєрідний рольовий перфекціонізм у тому, щоб бути хорошим, відданим членом групи та добре виконувати ту роль, яку йому відводить група). Очікування окремого члена групи щодо виконання ролей іншими членами стосуються: окремого члена групи, представників окремих мікрогруп і загалом усіх членів групи. Сукупність рольових очікувань членів групи до поведінки окремого члена групи та загалом усієї групи становить сутність групових очікувань. Отже, рольові очікування членів групи поділяються на індивідуальні та групові; індивідуальні стосуються власної персони, інших членів групи та групи в цілому. Нагадаємо, що, на нашу думку, рольові уявлення окремого члена групи про рольові очікування інших щодо його власної персони ми відносимо радше до рольового Я-образу члена групи, ніж до рольових очікувань.

Необхідно також зазначити, що групові рольові очікування не відмінюють функціонування соціальних очікувань до виконання певних соціальних ролей у межах групи. Так, наприклад, члени дослідницької групи медиків виконують свої індивідуальні ролі в групі (лідера, контролера, виконавця та інших), однак члени групи також очікують від колег, що вони як представники великої соціальної групи медиків будуть достойно виконувати і роль представника цієї соціальної групи, тобто роль лікаря.

Процес узгодження індивідуальних і групових очікувань відображає те, наскільки член групи здатен витримувати тиск групи на його особистісні межі щодо виконання ним рольових обов'язків у групі, виявляти власну суб'єктність у виборі групової ролі. Наслідком укладання членами групи «психологічного контракту» на виконання певних ролей є їх кооперація в досягненні спільної мети діяльності. При чому, кожний окремих член групи платить власну ціну за досягнення групової мети, а часом – за належність до цієї групи або ж просто загалом за перебування в групі, а не на самоті.

Рольові очікування членів групи один до одного за змістом можуть збігатися, або не збігатися з ролями, які вони виконують. У діаді стосунків один може бути задоволений тим, яку роль виконує інший, а цей інший – ні. Отже, може існувати взаємна та однобічна задоволеність/незадоволеність рольовою взаємодією. Крім того, рівень рольового перфекціонізму стосовно, власної персони також може викликати певні рольові переживання в члена групи щодо чіткості виконання ним власних рольових зобов'язань перед іншими. Імовірніше рольовий перфекціонізм притаманний не лише лідеру малої групи, а й іншим, тим, хто йде за ним.

Рольові очікування виконують регулятивну функцію в процесі взаємодії, але їх формування базується на когнітивних та емоційних складниках процесу інтеракції: наскільки правильно, усвідомлено мое Я відображає взаємодію, як оцінюють цю взаємодію мої емоції.

Крім рольових очікувань, існують рольові домагання. На відміну від очікувань домагання належать насамперед до сфери індивідуальної феноменології психічного (хоча треба зазначити, що існують певні групи, які виявляють групові домагання). Якщо очікування насамперед характеризують те, як я або хтось інший виконує ту чи іншу роль, то домагання описує, на яку саме роль

претендує член групи, чи задоволений він власним рольовим статусом. Усвідомлення власного рольового статусу, конструювання власного рольового образу супроводжується певними рольовими переживаннями. Так, член групи виконує роль координатора спільних справ членів групи, однак, мимоволі і відповідальності на нього покладаються в групі більшою мірою за їх виконання, ніж на інших; цей член групи волів би бути «мозковим центром команди», щоб групові рішення ухвалювалися спільно, а не ним одним. Отже, тут рольові домагання члена групи спрямовані на підвищення власного рольового статусу в групі, водночас його зростання зумовить розвиток групи як цілісності, синергичність її функціонування.

На нашу думку, використання поняття «групові домагання» буде продуктивним у контексті досліджень із політичної психології, коли певна група консолідована спільними інтересами, послідовно домагається їх реалізації в суспільно-політичному просторі та претендує на роль суб'єкта політичного процесу, його гравця.

Рольові домагання члена групи стосуються насамперед його особистості, її суб'єктності, відповідальності, активності, самостійності, амбіційності тощо. Рольові домагання описують динамічні процеси рольової взаємодії, рух члена групи від одних ролей до інших, від менш до більш популярних і престижних. У даному контексті варто ввести поняття рольової самооцінки, яка є співвідношенням власних рольових домагань з рольовим потенціалом і його реалізацією у здійсненні цих домагань (здібностей, а також характерологічних властивостей особистості – брати відповідальність за виконання ролі в групі, активності, готовності переключитися на виконання ролі, з якою не справляється інший член групи, спроможності виконувати декілька ролей тощо).

Може існувати ситуація, коли член групи свідомо через різні причини захоче зниження власного рольового статусу в групі: міра відповідальності за виконання певної ролі може перевершити особистісні ресурси члена групи.

Рольові домагання та рольовий Я-образ часом можуть набирати дивних форм вияву. Так, член групи може усвідомлювати, що він виконує в групі роль цапа відбувайла, але бути абсолютно переконаним, що він вартий саме такої ролі [4]. Його рольові домагання аж ніяк не спрямовані на підвищення власного рольового статусу в групі, а на утвердження саме цього негативного образу Я.

Рольові переживання оцінюють сам процес взаємодії. Вони також відображають взаємодію особистісних рольових домагань Я та групових очікувань стосовно мого Я; міру емоційної втягнутості у взаємодію. П. Горностай, описуючи сутність рольової компетентності, використовує поняття здібності до рольових переживань [1]. Не кожна людина здатна проникнути в глибину ролі, осмислити її сутність.

Якщо вже говорити про рольові переживання, то рольова емпатія як важлива професійна якість насамперед характеризує працю актора.

Рольові переживання, які стосуються виконання людиною соціальних ролей, відрізняються від тих, які стосуються життєвих. Так, у першому випадку рольові переживання пов'язані з оцінкою належності мого виконання ролі зі сторони інших людей, загалом соціального оточення, а у другому – насамперед з власним розумінням свого життєвого покликання, смислу реалізації певних життєвих цінностей у процесі взаємодії.

Рольові переживання лідера та аутсайдера групи не пов'язані лінійно й однозначно з позитивними й негативними емоціями.

Насамперед ці переживання необхідно пов'язувати з тим, чи є група референтною для них. Важливим в аналізі рольових переживань є їх сила та те, які смисли реалізують ролі у взаємодії для їх виконавців. Так, рольові переживання можуть бути настільки сильними в аутсайдера, що заважають йому не ідентифікувати себе з роллю «відстороненого». А під рольовою маскою «безвідповідальної в групі людини» локалізувався душевний комфорт, тим більше, якщо поряд перебуває «занадто порядний» інший член групи.

Ступінь ритуалізованості, а отже, й емоційності, у виконанні ролей можна пов'язати з поняттям «консервованих» (немов застиглих у часі соціальних, ригідних, без індивідуальних інтерпретацій) ролей, за Я. Морено [3]. Спонтанні ролі, які виконують діти в процесі гри або дорослі у психодраматичних постановках і загалом у житті, дозволяють виявлятися креативності та емоційності людини. Тому психодраматичні практики, у яких учасники групи відображають взаємодію між людьми та використовують рольові переживання героя розповіді (не завжди власні, а також режисера, протагоніста) вивільняють їх глибинні емоції. До речі, ступінь ритуалізованості дій у групі відносять до захисних групових механізмів [7].

Рольовий образ, рольові очікування та домагання члена групи можуть ним усвідомлюватись або не усвідомлюватись. До причин недостатнього усвідомлення особливостей побудови рольової взаємодії можна зарахувати: 1) недостатню обізнаність людини щодо власне її специфіки та структури в групі; необхідно бути фахівцем у галузі психології, соціології або особою з високим рівнем ерудиції, щоб інтелектуально осягнути усю структуру рольової взаємодії (образи, статуси, очікування, домагання, переживання, власне інтеракції); 2) дію захисних механізмів психіки індивіда, які блокують усвідомлення власних потреб, домагань, очікувань тощо, а також дію групових захистів, які спрямовані на збереження цілісності групи; 3)

недостатній рівень особистісного розвитку члена групи, щоб розвести у своїй свідомості сфери вияву індивідуальної та групової (колективної) ідентичності, сформувати межі власного Я, які б захищали члена групи від надмірних групових домагань, групових тиску та егоїзму.

У процесі опису структури рольової взаємодії, специфіки вияву когнітивних та емоційних складників психіки людини в процесі цієї взаємодії постає питання про розмежування власне внутрішніх регуляційних механізмів інтеракції (до них, безумовно відносяться рольові очікування та домагання) та чинників регуляції в цілому процесу. Чому людина претендує на певні ролі в групі? Чому член обирає групи, які характеризуються певними очікуваннями стосовно його персони? Чи корелюють між собою рольові домагання особистості та рівень її суб'єктності, спрямованості, рефлексивності? Чинники регуляції рольової взаємодії локалізуються як у просторі ситуації взаємодії, так і в просторі особистості.

Отже, складність дослідження рольової взаємодії обумовлена як груповими процесами, що мало усвідомлюються, так і індивідуальними чинниками. Усвідомлення складності рольової взаємодії, узгодження групових та індивідуальних її складників сприятиме гармонізації стосунків та уникненню конфліктів між членами групи. Усвідомлення власного рольового статусу, конструювання власного рольового образу супроводжується певними рольовими переживаннями. Позитивні емоційні переживання члена групи, що супроводжують його рольову взаємодію, свідчать про внутрішній комфорт і задоволення цим процесом, рівень його усвідомленості.

Досліджуючи когнітивні та емоційні складники рольової взаємодії, можна використовувати різні засоби їх аналізу: суто когнітивні (наприклад, опитування про характер ролей, ставлення до

них і пов'язані з цим емоції) і такі, що активують безпосередньо емоційну сферу людини. Відповідно й відображення результатів дослідження відбуватиметься суто за допомогою логіко-раціональних засобів або, разом із ними, й інтуїтивно-чуттєвих. Так, традиційні для опитувань про рольову взаємодію питання («Як Ви гадаєте, які насправді ролі хоче мати у своєму репертуарі група? Які б ролі Ви насправді хотіли виконувати в групі? Виконання яких власних приносить Вам найбільше задоволення? Виконанням яких своїх ролей Ви не задоволені? Які Ваші ролі Вам загалом не до вподоби?») фіксують як когнітивні, так і емоційні компоненти рольової взаємодії. Відображення ж власного Я в групі та власне групи та взаємодії в ній за допомогою всіляких художніх засобів надасть можливість аналізувати насамперед емоційні її компоненти, а дослідження емоції, як відомо – шлях до аналізу глибинних, прихованих чинників поведінки людини. Так, художнє відображення свого перебування в групі (малюнок «Я в групі») та зображення образу групи на папері, символіка, колір, авторські інтерпретації розкажуть про істинні, часто приховані, несвідомі та найглибинніші чинники рольової взаємодії членів малої групи (захисти, проекції тощо). Одночасно в малюнках будуть відображені й когнітивні компоненти взаємодії.

Зображаючи групу, неможливо повністю використовувати лише реалістичні образи, без метафоричних, які показують глибинні смисли взаємодії її членів. Так, наприклад, старшокласниця зобразила свій клас як квітник: півколо з вазонів різної висоти та з різними квітами, посередині якого розташувався окремий вазон з рослиною, квітка якої нахилила пагін донизу. Створюється враження, що інші вищі квіти оцінюють цю меншу квітку, а вона схилила своє стебло (своє Я) під тиском інших. У такий спосіб член групи розповів про власні рольові переживання. Інший старшокласник відобразив шкільний клас як коло, у якому діють різні прямі та зигзагоподібні вектори взаємодії (позитивні, негативні). Символ, метафора показують, що людина

аналізує стосунки в групі, абстрагує, узагальнює під певні категорії, а вони, за визначенням абстрагують конкретні ознаки та характеристики предметів. Отже, тут маємо яскравий приклад аналізу емоційних складників взаємодії за допомогою когнітивних засобів.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, рольова взаємодія, яка здавалось би на перший погляд, є простою та зрозумілою для членів групи, має складну розгалужену структуру, а її когнітивні й емоційні складники (рольовий Я-образ і рольові переживання), відображаючи та оцінюючи взаємодію, впливаючи на її регулятивні підструктури (домагання та індивідуальні очікування), можуть узгоджено або неузгоджено функціонувати. Регуляцію процесів рольової взаємодії необхідно розглядати як на рівні її внутрішньої структури (особливості поєднання компонентів Я-концепції і групових очікувань), так і на рівні її зв'язків зі структурою особистості. До феноменів, які цілісно описують функціонування когнітивних та емоційних складників рольової взаємодії в її регуляції, варто зарахувати поняття рольового перфекціонізму та рольової самооцінки.

Перспективи дослідження полягатимуть в емпіричній верифікації показників когнітивних та емоційних складових рольової взаємодії, їх впливу як чинників на її регуляцію в малій групі.

Література

1. Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П.П. Горноста́й. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Кривобородько Л.М. Теоретична модель впливу рольової взаємодії в учнівській групі на формування особистісної ідентичності старшокласника / Л.М. Кривобородько // Наукові студії із

соціальної та політичної психології: зб. наук. праць – за ред.: – К.: Міленіум, 2016. – С.

3. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л. Морено / Грете Лейтц; пер. с нем. А.М. Бобовикова. – М.: Когито-Центр, 2007. – 380 с.

4. Перера С.Б. Комплекс козла отпущения. Миф и психология коллективной Тени / Сильвия Бринтон Перера; пер. с англ. В. Мершавки и А. Телицыной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2009. – 160 с.

5. Чорна Л.Г. Рольова ідентичність старшокласників: посібник / Лідія Чорна. – К.: Міленіум, 2014. – 128 с.

6. Чорна Л.Г. Соціометричний статус та рольова взаємодія членів малої групи / Л.Г. Чорна // [Електронний ресурс] / Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 р.) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. – К., 2016. – С. 619 - 629. – Режим доступу:<http://lib.iitta.gov.ua/704987/>

7. Штроо В.А. Защитные механизмы групповой динамики : диссертация на соискание уч. ст. канд. психол. н. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.childpsy.org/dissertations/id/20196.php>

References

1. Gornostay, P. P. (2007). Lichnost i rol: rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti [Personality and role: role approach in the social psychology of personality]. Kyiv: Interpress LTD Publ (rus).

2. Kryvoborod'ko L. M. (2016) Teoretychna model' vplyvu rol'ovoyi vzayemodiyi v uchniv's'kiy hrupi na formuvannya osobystisnoyi identychnosti starshoklasnyka. Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii [Scientific studies of social and political psychology], 31(34), 147–155 (ukr).

3. Leuts, Grete (1974) Das klassische Psychodrama nach J. L. Moreno (Psychodrama: Theorie und Praxis) [Classical psychodrama of J. L. Moreno

(Psychodrama: Theory and Practice)]. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag (Deutsch).

4. Perera, Sylvia B. (1986) The Scapegoat Complex : Toward a mythology of shadow and guilt. New York Inner City Books.

5. Chorna, L. G. (2014). Roliova identychnist starshoklasnykiv [Role identity of senior pupils]. Kyiv: Milenium Publ (ukr).

6. Chorna, L. G. (2016). Sotsiometrychnyy status ta rol'ova vzayemodiya chleniv maloyi hrupy [Sociometric status and role interaction of a small group' members], <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> (ukr).

7. Shtroo, V. A. (2000). Zashchitnyye mekhanizmy gruppovoy dinamiki [Protective mechanisms of group dynamics], <http://www.childpsy.org/dissertations/id/20196.php> (rus).